

על 'קל וחומר' ופירכתו

(חלק א'1)

פתיחה

- א. קל וחומר "קלאסי" – "קל וחומר בר-החלפה"
- ב. החידוש במידת קל וחומר
- ג. קל וחומר משתנה תחת החלפה – קרן ברשות הניזק
- ד. הקל וחומר בעניין קידושי ביאה
- ה. סוגי פירכות – שלושה שהם שניים
- ו. טיכום (ביניים)

פתיחה

לפני שנים מספר פרסם הרב מיכאל אברהם מאמר, ובו הציע תיאור מתימטי פורמלי של מידת קל וחומר.² הרב אברהם מציג לימוד בדרך של קל וחומר בעזרת טבלה של שני משתנים, אשר כל אחד מהם הוא בעל שני מצבים, כך שמתקבלת טבלה של שתי שורות, ושתי עמודות. המחבר נעזר בהצגה זו של הקל וחומר ומראה, כי אי אפשר להתייחס למידת קל וחומר כאל היסק דדוקטיבי (מהכלל אל הפרט), אלא יש להבינה כמידה בעלת היגיון פנים-תורני, כשאר המידות שהתורה נדרשת בהן.³ הרב אברהם שב ונדרש לנושא בספרו 'שתי עגלות וכדור פורח', ושם הוא מדגיש, כי החידוש המרכזי שבמידת קל וחומר הוא עצם ההנחה, שדי במסקנה העולה מפרט הלכתי אחד בלבד, בו מתגלה יחס של קולא וחומרא, כדי ליצור כלל המקיף את כל פרטי ההלכה האמורה, וללמוד בעזרתו הלכות חדשות.⁴ במאמר זה נייעזר בהצגה הטבלאית של קל וחומר כדי להוסיף ולהעמיק בהבנת מידה זו, וננסה להבין מהי משמעות החידוש שבה, המאפשר לבצע את ההכללה האמורה.

1. חלק ב' יפורסם, אם אזכה בס"ד.
2. הרב מיכאל אברהם, 'ה'קל וחומר' כסילוגיזם – מודל אריתמטי, היגיון ב', ירושלים 1992, עמ' 29-46 (להלן: 'סילוגיזם').
3. ראה שם, עמ' 35-36.
4. הרב מיכאל אברהם, 'שתי עגלות וכדור פורח', ירושלים התשס"ב, עמ' 256-257.

א. קל וחומר "קלאסי" – "קל וחומר בר-החלפה"

נתבונן בקל וחומר המחייב שואל בתשלומי גנבה ואבדה:

'ונשבר או מת'. אין לי אלא שכורה ומתה, גניבה ואבידה מנין? אמרת קל וחומר: ומה שומר שכר שפטור משכורה ומתה חייב בגניבה ואבידה שואל שחייב בשכורה ומתה אינו דין שחייב בגניבה ואבידה. כבא מציעא צה, א

נציג את הקל וחומר באמצעות הטבלה הבאה:

המלמד		טבלא א'
השואל	שומר שכר	
חייב	פטור	מישור ההשוואה:
חייב ←	חייב	מישור ההיסק:

המשבצת השמאלית התחתונה היא המשבצת החסרה ("הלמד"), שאותה בא הקל וחומר למלא, והמילוי מתבצע בעזרת המשבצת הימנית התחתונה ("המלמד"). במקרה שלפנינו נאמר, כי זהו קל וחומר "משומר שכר לשואל". כל זה נעשה בשורה השנייה, אותה אנו מכנים "מישור ההיסק"; תפקיד השורה הראשונה, אותה אנו מכנים "מישור ההשוואה", להוכיח שאכן ניתן לבצע העברה של הלכה מהמלמד אל הלמד. והנה, מתברר כי בנקל נוכל להחליף את השורות והעמודות של הטבלה, ועדיין לקבל קל וחומר תקף:

המלמד		טבלא ב'
גנבה ואבדה	אונס	
חייב	פטור	מישור ההשוואה:
חייב ←	חייב	מישור ההיסק:

על ידי ההחלפה התקבל קל וחומר חדש, שאינו קל וחומר משומר שכר לשואל, אלא קל וחומר מאונס לגנבה ואבדה. אם ננסח את הקל וחומר בניסוח המצוי בש"ס, הרי שנאמר:

ז'ומה אונס, ששומר שכר פטור בו, שואל חייב בו, גניבה ואבידה, ששומר שכר חייב בה, אינו דין ששואל חייב בה?⁵

נשאלת השאלה: האם החלפת קל וחומר היא פעולה מהותית, או שמא אין היא אלא אותה גברת בשינוי אדרת? אכן, עד מהרה מתברר, שפעולה זו היא פעולה מהותית, שכן יש מקרים של קל וחומר, שאינו נשמר תחת פעולת ההחלפה, כפי שנראה בהמשך.⁶ מעתה, יש להבין מהו ההבדל בין שתי ההצגות של הקל וחומר במקרה שבו שני המצבים הם שקולים מבחינת התוצאה ההלכתית.

ב. החידוש במידת קל וחומר

ננסח את הערתו של הרב מיכאל אברהם אודות החידוש הגדול שיש במידת קל וחומר, לאור המינוחים אותם הצענו לעיל: החידוש המרכזי בקל וחומר הוא האפשרות לעבור ממישור ההשוואה למישור ההיסק. נוכל לומר, כי למעשה קל וחומר הוא תהליך הבנוי משלושה שלבים ולא שניים: א. שלב ההשוואה – שימוש במישור ההשוואה כדי לבחון יחס בין שני פרטים הלכתיים הנמצאים במישור זה; ב. העברת היחס שנמצא במישור ההשוואה אל מישור ההיסק; ג. שימוש ביחס המועבר כדי להעתיק הלכה בין שני הפרטים כשהם במישור ההיסק. מבחינת התהליך הטבלאי נוכל לומר, כי בשלב א' משווים שתי עמודות לאור שורה א'; בשלב ב' עוברים משורה א' לשורה ב'; בשלב ג' מעתיקים מעמודה לעמודה בשורה ב'. החידוש בקל וחומר הוא, אפוא, שלב ב' – המעבר ממישור ההשוואה למישור ההיסק.

כדי לצדק את המעבר משורה לשורה, נעיינ מעט במתרחש בשורה הראשונה – מישור ההשוואה. טענתנו היא, כי שלב ההשוואה כשלעצמו נובע מהנחת יסוד, שהיא עצמה הצידוק לעבור ממישור ההשוואה למישור ההיסק. הנחת היסוד בבסיס הצבת השורה הראשונה היא הנחה סברתית ולא לוגית גרידא, וזאת מתוך ניסיון לגלות מאפיינים הלכתיים של המלמד והלמד. כדי שהליך השוואתי כזה יהיה בר-תוקף, יש להניח שהמלמד והלמד שונים זה מזה רק באותה נקודה שלגביה נערכת ההשוואה. שהרי אם יש ביניהם הבדלים משמעותיים נוספים, לא ניתן יהיה לקבוע כי השוני ההלכתי הוא תולדת נקודת ההשוואה שנבחרה.

יתר על מה שקדם: עצם ההצבה של המלמד והלמד על מישור אחד, מישור ההשוואה, מבוססת על ההנחה שאם יש הבדל הלכתי ביניהם על מישור זה, הרי שהוא תולדת התכונות

5. על האפשרות "להחליף" קל וחומר עמדו כבר הראשונים, והם מכנים קל וחומר "בר החלפה" בשם "קל וחומר של מקומות". ראה: ספר הכריתות לר"ש מקינן (ח"א, בית א', ו'); הליכות עולם לר' ישועה בן יוסף הלוי (שער ד' אות ד'), ועוד. וראה: 'סילוגיזם'.

6. וכבר עמדו על כך בעל הכריתות ובעל הליכות עולם (שם).

ההלכתיות השונות של המלמד והלמד. בדוגמא של קל וחומר משומר שכר לשואל: ההנחה של השורה הראשונה היא שאונס הוא מישור משותף לשואל ושומר שכר,⁷ ולכן ההבדל ההלכתי המתגלה על מישור זה חושף את ההבדל ההלכתי העקרוני ביניהם. יש לשים לב, שההבדל הנחשף על מישור ההשוואה, אינו יחס לוגי, אלא עיקרון הלכתי, ובתור שכזה הוא מועבר אל מישור ההיסק.

מהו ההבדל העקרוני המתגלה בין שואל לשומר שכר על מישור ההשוואה, מישור האונס? אפשר לומר, כי שואל ושומר שכר מקבלים לידם חפץ של זולתם, ומתחייבים להחזירו שלם, ולכן העובדה שהיותו של השומר "שואל" מחייבת אותו לשלם באונס, מגלה שההבדל העקרוני בין שואל לשומר שכר הוא רוחב תחום התחייבויות ההחזרה. אצל השואל זהו תחום רחב, ואילו אצל שומר שכר – צר יותר. מעתה, כל התחייבות שהוטלה על שומר שכר, בעל התחום הצר, הוטלה בודאי גם על השואל, בעל התחום הרחב שתחומו הצר של שומר השכר הוא חלק ממנו. לשון אחר: "שואל" הוא "שומר שכר" מורחב. ברור, אפוא, כי כאשר במישור ההיסק מתגלה, שמקרה של גנבה ואבדה נמצא בתחום התחייבויותיו של שומר שכר, הוא נמצא ממילא גם בתחום התחייבויותיו של השואל.

כל זה לפי ההצגה המקורית של הקל וחומר בעניין השומרים (ראה טבלא א'). עתה נראה, כי אם מציגים את אותו קל וחומר בהצגה מוחלפת, כך שמבחינה לוגית הקל וחומר נשמר (ראה טבלא ב'), מן הבחינה ההלכתית מתקבל טיעון הלכתי שונה. במקרה של חיוב שואל בגנבה ואבדה, הקל וחומר המוחלף הוא קל וחומר מאונס לגנבה ואבדה, וכאן אין כל אפשרות לכפור בהנחה, שדיני שומר שכר הם בסיס השוואה מובהק בין מקרה של אונס למקרה של גנבה ואבדה. הפטור של שומר שכר באונס בעוד הוא חייב בגנבה ואבדה, מלמד שיש זיקה בין אירוע גנבה ואבדה לבין השומר, אך אין זיקה בין אירוע אונס לבין השומר.⁸ עתה, כאשר עוברים למישור ההיסק, דינו של השואל, ומתברר שהשואל חייב לשלם גם כשאין זיקה בינו לבין האירוע, שהרי הוא חייב גם באונס, לא יתכן לפטור אותו כאשר יש זיקה לאירוע, היינו – בגנבה ואבדה.

נמצא, כי הצידוק לעבור משורה לשורה בקל וחומר הוא צידוק סברתי הלכתי ולא צידוק לוגי, ולכן שתי ההצגות האפשריות לקל וחומר בר-החלפה אינן הצגות שקולות מבחינת הסברא, אף על פי שהן שקולות מבחינת התוצאה ההלכתית הישירה.

7. ואין לומר שאונס עבור שואל הוא מקרה שונה מאונס עבור שומר שכר.

8. לא כאן המקום לחקור האם חיובו של שומר שכר בגנבה ואבדה הוא מחמת הזיקה לאירוע, או מחמת תוכן ההסכם, המהווה מעין הסכם ביטוח, בינו וביים הבעלים.

ג. קל וחומר משתנה תחת החלפה – קרן ברשות הניזק

המשנה בבבא קמא דנה בשאלת גובה התשלום עבור נזקי קרן ברשות הניזק:

שור המזיק ברשות הניזק, כיצד? נגח נגף נשך רבץ בעט, ברשות הרבים – משלם חצי נזק; ברשות הניזק – רבי טרפון אומר: נזק שלם, וחכמים אומרים: חצי נזק.

אמר להם רבי טרפון: ומה במקום שהקל על השן ועל הרגל ברשות הרבים, שהוא פטור, החמיר עליהן ברשות הניזק לשלם נזק שלם; מקום שהחמיר על הקרן ברה"ר לשלם חצי נזק, אינו דין שנחמיר עליו ברשות הניזק לשלם נזק שלם?

אמרו לו: דיו לבא מן הדין להיות כנדון – מה ברה"ר חצי נזק, אף ברשות הניזק חצי נזק.

אמר להם: אף אני לא אדון קרן מקרן, אני אדון קרן מרגל: ומה במקום שהקל על השן ועל הרגל ברה"ר, החמיר בקרן, מקום שהחמיר על השן ועל הרגל ברשות הניזק, אינו דין שנחמיר בקרן?

אמרו לו: דיו לבא מן הדין להיות כנדון, מה ברה"ר חצי נזק אף ברשות הניזק חצי נזק.

משנה, בבא קמא ב, ה

ביאור המשנה

הקל וחומר הראשון של ר' טרפון הוא קל וחומר מקרן ברשות הרבים לקרן ברשות הניזק, או בקיצור: קרן מקרן. בהצגה טבלאית הוא יוצג כך:

		טבלא ג'	
הלמד	המלמד		
רה"נ	רה"ר		
1	0	רגל	מישור ההשוואה:
1	1/2	קרן	מישור ההיסק:

כנגד קל וחומר זה טוענים חכמים, כי העיקרון של "דיו" אינו מאפשר מצב שבו הלמד חמור מהמלמד, כך שבקרן ברה"נ לא נגיע ל-1 אלא ל-1/2. לכן, אומר ר' טרפון, יש

להחליף את הקל וחומר, כלומר, להחליף שורות ועמודות, כך שהלימוד יהיה קרן (ברה"נ) מרגל (ברה"נ):

		המלמד		טבלא ד'
הלמד		רגל	קרן	
1/2		0		רה"ר
1	←	1		רה"נ

מישור ההשוואה:

מישור ההיסק:

בהצגה זו של הקל וחומר, גם אם נאמר "דיו", המסקנה תהיה "1", דהיינו נזק שלם, בקרן ברשות הניזק. אלא שחכמים חולקים גם על כך, ולדעתם דין "דיו" מחייב להסיק את המסקנה המזערית מבין כל המסקנות האפשריות מן הקל וחומר. יש להדגיש, כי מן הבחינה הלוגית, גם במקרה זה ההחלפה שומרת על תקפותו של הקל וחומר. עם זאת, הפעלת עקרון "דיו" גורמת לכך שהמסקנות ההלכתיות בשני מצבי הקל וחומר תהיינה שונות. מובן, שהסיבה לכך היא ריבוי האפשרויות ההלכתיות. בקל וחומר של השומרים, האפשרויות ההלכתיות השונות הן שתיים בלבד: חייב/פטור. במקרים כאלה, אין משמעות לעקרון "דיו", ולכן החלפת הקל וחומר לא תביא לידי שינוי הלכתי. אולם במקרה של נזקי קרן ורגל, יש שלוש אפשרויות: פטור, חייב חצי נזק, חייב נזק שלם, ובמקרים כאלה יש משמעות ל"דיו", וכך נוצר ההבדל ההלכתי בין שני מצבי הקל וחומר.⁹

סוג"ת הגמרא ודברי התוספות

הגמרא דנה בשיטתו של ר' טרפון ביחס לדין "דיו":

ור' טרפון לית ליה דיו? והא דיו דאורייתא הוא! ...
 כי לית ליה דיו - היכא דמפריך קל וחומר. היכא דלא מפריך קל וחומר
 - אית ליה דיו...: הכא חצי נזק כתיב, ואתא קל וחומר ואייתי חצי נזק
 אחרינא ונעשה נזק שלם. אי דרשת דיו - אפריך ליה קל וחומר.
 בבא קמא כה, א

9. יש שקל וחומר אינו בר-החלפה כלל, ראה: 'סילוגיזם', וראה מאמרנו הנוסף בקובץ זה, 'מידת קל וחומר לאור סוגיית אין הולכין בממון אחר הרוב', אות ד'.

ר' טרפון טוען, כי הפעלת עיקרון "דיו" במקרה שלפנינו תוביל לכך, שהקל וחומר יביא לידי מסקנה שהיתה ידועה גם מבלי לדרוש קל וחומר, שהרי לא יתכן לחייב תשלום פחות מחצי נזק ברשות הניזק. במקרה כזה, סבור ר' טרפון, אין להפעיל כלל את עקרון "דיו". מעניין הדבר, שהגמרא מחדשת כאן הגבלה על עקרון "דיו" (לדעת ר' טרפון), אף שלכאורה די היה לומר, שר' טרפון סבור כי ההצגה הנכונה של הקל וחומר היא ההצגה המוחלפת, הצגה שעל פיה גם לאחר הפעלת "דיו" נותרת המסקנה שקרן ברשות הניזק משלם נזק שלם. המשמעות היא, שלגמרא ברור כי לכולי עלמא יש להפעיל "דיו" על שתי ההצגות של הקל וחומר, ולבחור את התוצאה המצומצמת ביותר. השאלה המתעוררת מיד היא, מדוע טרח ר' טרפון להחליף את הקל וחומר, אם יכול היה להגיע למסקנה שיש לשלם נזק שלם ברשות הניזק גם על ידי ההצגה המקורית של הקל וחומר, ומשום שעקרון "דיו" אינו מופעל על קל וחומר כזה?

לשאלה זו נדרשו התוספות (ד"ה אני), והם מתרצים, כי החלפת הקל וחומר מלימוד קרן מקרן ללימוד קרן מרגל – לדבריהם קאמר להו, דלדידיה לית ליה דיו היכא דמפריך קל וחומר. כלומר: ר' טרפון אכן לא היה צריך להחליף את הקל וחומר, אולם הוא סבור כי במקרה שאפשר להחליף ולהימנע בהצגה המוחלפת מן המסקנות המצמצמות של "דיו", אין להתחשב בכך שבהצגה המקורית "דיו" אכן מצמצם את המסקנות. חכמים, שלא הודו לר' טרפון גם לאחר החלפת הקל וחומר, חלוקים עליו בתרתי: א. לדעתם אין להחליף קל וחומר כדי להימנע מצמצומו של "דיו"; ב. לדעתם "דיו" תקף גם אם הוא מעקר את הקל וחומר לגמרי.

התוספות מוסיפים להקשות:

וא"ת, מה לשן ורגל שכן הזיקן מצוי תאמר בקרן שאין הזיקו מצוי
כ"כ, דבחזקת שימור קיימי למ"ד פלגא נזקא קנסא!
תוספות, בבא קמא כה, א; ד"ה 'אני'

לפי ההצגה המוחלפת של הקל וחומר, מישור ההשוואה, התשלום על נזק ברשות הרבים, מגלה כי רגל קלה מקרן. אולם, מקשים התוספות, ניתן להשוות בין רגל לקרן על מישור השוואה אחר, שכיחות הנזק, ושם מתברר כי רגל חמורה יותר מקרן, שכן הזיקה מצוי, כך שחובת השמירה כנגד נזקי רגל גדולה יותר מחובת השמירה כנגד נזקי קרן! כיוון שכך, מדוע המעבר למישור ההיסק, גובה התשלום ברשות הניזק, הוא על פי המסקנה ממישור רשות הרבים ולא על פי המסקנה ממישור שכיחות הנזק?

ומעירים התוספות:

ואין לומר מרשות לרשות גמרינן, ומה רה"ר שהקיל בה לענין שן ורגל החמיר בה לענין קרן, רשות הניזק לא כל שכן, דמ"מ שייך למפרך שפיר כדמשמע לקמן, דבעי למילף כופר שלם בתם בחצר הניזק מנזקין דרגל ופריך מה לנזקי' דרגל שכן ישנן באש.

שם

בהצגתו המקורית של הקל וחומר, כקל וחומר מרשות הרבים לרשת הניזק (טבלא א'), שכיחות הנזק אינה יכולה לשמש מישור השוואה, שהרי זהו מישור השוואה בין רגל לקרן, ואילו בהצגה זו ההשוואה היא בין הרשויות. עם זאת, אומרים התוספות, כיוון שבהצגה המוחלפת מישור השכיחות מהווה פירכא, הרי שיש לפרוך את הקל וחומר כולו על שתי הצגותיו. התוספות מביאים ראיה לדבריהם, ונדרון בה בהמשך, אולם הם אינם מבארים מדוע כך הדבר בקל וחומר, ואף זאת יבואר, בע"ה, בהמשך¹⁰.

יש לציין, כי בשלב זה מניחים התוספות שקל וחומר בנוי על יחס לוגי של קל-חומר. בהמשך נראה, שתירוץ התוספות אכן מתפרש היטב לאור מה שכתבנו לעיל, שקל וחומר אינו מבוסס על יחס לוגי גרידא אלא על יחס של סברא. וכך הם מתרצים:

וי"ל דלאו פירכא היא, דאין חומרא זו מועלת לחייבו ברה"ר, והכי דינינן קל וחומר: ומה שן ורגל שאין חומרות מועילות לחייבו ברה"ר נ"ש כו'.¹¹

שם

התוספות דנים בשאלה שלפנינו גם במסכת קידושין, ושם הדברים מבוארים יותר:

ומפרש ר"י התם, דלענין חיוב נזק שלם ברשות הניזק לאו חומרא היא למיפרך מינה, שהרי אינה מועלת כלום בשן ורגל לחייב חצי נזק ברה"ר כקרן, וכל זה אשים בקל וחומר: ומה שן ורגל, שאע"פ שהזיקן מצוי פטורין ברשות הרבים, חייבין ברשות הניזק נזק שלם, קרן, שאע"פ שאין הזיקו מצוי חייב ברשות הרבים חצי נזק, אינו דין שחייב בחצר הניזק נ"ש?

תוספות, קידושין ד, ב; ד"ה 'מה ליכמה'

10. אות ה.

11. הקיטוע – במקור.

בתירוצם מצביעים התוספות על כך, שיחס החומרא בין רגל לקרן על מישור השכיחות, אינו משפיע על היחס ביניהם על מישור התשלומים ברשות הרבים, ולכן לא זו בלבד שהיחס על מישור השכיחות אינו פורך את הקל וחומר, אלא אדרבה, הוא מחזק אותו: העובדה שרגל פטורה ברשות הרבים למרות שכיחותה, מלמדת שקולתה הבסיסית של רגל היא קולא גדולה מאד, הגוברת אף על החומרא הנובעת משכיחות הנזק. לעומתה, קרן, החייבת ברשות הרבים למרות שאינה שכיחה, היא אב נזיקין חמור ביותר, וחומריתה גוברת אף על הקולא הנובעת מנדירותה.

על תירוץ זה מתעוררת מיד השאלה הבאה: לכאורה בכל קל וחומר, שיתגלה בו מישור השוואה נוסף, שמסקנותיו הפוכות ממסקנות מישור ההשוואה המקורי, ניתן יהיה להשתמש במהלך מתוחכם זה ולהימנע מפירכא על ידי הכנסתה אל תוך הקל וחומר: העובדה שהמלמד מתגלה כקל במישור הנתון למרות שהוא חמור במישור אחר, מלמדת שקולתו על מישור זה היא כה גדולה, עד כי היא גוברת על חומרותו במישור האחר. לעומתו, הלמד, מתגלה כחמור במישור הנתון למרות שהוא קל במישור אחר, כך שחומרותו במישור הנתון היא כה גדולה, עד כי היא גוברת על קולתו במישור האחר. ואם כן, ביטלת תורת פירכא ממידת קל וחומר!

כדי לעמוד על תירוץ התוספות, נעבור עתה לעיין בהכנת אופן פעולתה של פירכא על קל וחומר לאור סוגיא נוספת, היא סוגיית קידושי ביאה.

ד. הקל וחומר בעניין קידושי ביאה

נעיין בסוגיית קל וחומר ממסכת קידושין, ובמבנה הפירכא שבה. כך שנינו:

‘ובעלה’ - מלמד שנקנית בביאה.

והלא דין הוא: ומה יבמה שאין נקנית בכסף נקנית בביאה, זו שנקנית

בכסף אינו דין שנקנית בביאה?

אמה העבריה תוכיח, שנקנית בכסף ואין נקנית בביאה!

מה לאמה העבריה, שאין קנינה לשום אישות. תאמר בזו שקנינה

לשום אישות?

ת"ל: ובעלה.

ולמה לי קרא? הא אתיא לה!

אמר רב אשי: משום דאיכא למימר מעיקרא דדינא פירכא. מהיכא קא
 מייתית לה, מיבמה? מה ליבמה שכן זקוקה ועומדת, תאמר בזו שאין
 זקוקה ועומדת?
 תלמוד לומר: ובעלה.

קידושין ד, ב

הברייתא מציגה את הקל וחומר בהצגה הבאה, קל וחומר מקידושי כסף לקידושי ביאה:

	המלמד	הלמד	טבלא ה'
	כסף	ביאה	
יבמה	לא	כן	מישור ההשוואה:
אישה	כן ←	כן	מישור ההיסק:

לפי הצגה זו, הקל וחומר בנוי על הבנת ההבדל היסודי שבין קידושי כסף לקידושי ביאה. ההנחה הראשונה היא, שהעובדה שכסף אינו מועיל בקידושי יבמה ואילו ביאה מועילה, מלמדת שקידושין אינה פעולה מסוג אחד, שעשויה להתבצע בדרכים מקבילות שונות, אלא שקידושי כסף הם הליך שונה מהליך קידושי ביאה, כשביאה היא מעשה בר תוקף בכל תנאי (אולי מפני שהוא מעשה אישות במהותו), ואילו קידושי כסף אינם בני תוקף בכל תנאי.

המעבר למישור ההיסק נובע מן ההנחה, שקניין אישה וקניין יבמה הם שני מקרים של "קידושין", כך שאם קידושי כסף, שאינם תקפים בכל תנאי, תקפים בקידושי אישה, ודאי שקידושי ביאה, התקפים בכל תנאי, תקפים בקידושי אישה. לקל וחומר זה מוצעות בסוגיא שתי פירכות. האחת – בברייתא עצמה, והשנייה – על ידי רב אשי, ועלינו לעיין בכל אחת מן הפירכות.

הפירכא מאמה עבריה

בפירכא שבברייתא מציבים מישור השוואה נוסף, הוא מישור אמה עבריה. הטענה היא, כי אין הכרח להשתמש במסקנות ההשוואה על מישור היבמה, שכן השוואה על מישור אמה עבריה מביאה לידי מסקנה הפוכה: כסף קונה אמה עבריה (ואף לאישות – דין ייעוד), אך ביאה אינה קונה (ואף לא לעניין הייעוד), והמסקנה היא, שאי אפשר לומר שביאה תקפה כקידושין בכל תנאי! זו למעשה פירכא הכופרת בהנחה הראשונה: הקל וחומר מניח

שההבדל בין תוכן משבצת "יבמה בכסף" לבין תוכן משבצת "יבמה בביאה" נובע משמות העמודות – עמודת "כסף" ועמודת "ביאה", אולם אמה העבריה מוכיחה, שהבדל זה עשוי לנבוע מתכונות היבמה ולא משמות העמודות!

אכן, בברייתא נדחית הפירכא משום שקניין אמה עבריה הוא ביסודו קניין ממוני ולא קניין אישות, כך שברור מראש שאין להשתמש בו כמישור השוואה הבא לבחון את יסוד הלכות קנייני הקידושין בכסף ובביאה, כך שנותרים אנו עם קידושי יבמה כמישור השוואה יחיד.

הפירכא של רב אשי וקושיית התוספות עליה

רב אשי סבור, שיש לפרוך את הקל וחומר בטענה שיבמה זקוקה ועומדת, וזאת בניגוד לאישה. על פניו, רב אשי טוען כי יש השוואה בין יבמה לאישה על מישור הזיקה, מביאה לידי מסקנה שיבמה קלה מאישה: אישה אינה זקוקה ועומדת, ואין לה כל זיקה למקדש, כך שיש צורך במעשה קידושין משמעותי יותר מזה הדרוש לקניין יבמה, הזקוקה ועומדת. נשים לב, שאם זו כוונת רב אשי, הרי שהוא מתייחס לקל וחומר בהצגתו המוחלפת, קל וחומר מיבמה לאישה, ולא קל וחומר מכסף לביאה:

	המלמד	הלמד	טבלא ו'
	יבמה	אישה	
כסף	לא	כן	מישור ההשוואה:
ביאה	כן ←	כן	מישור הה'סק:

לפי הצגה זו, ההשוואה על מישור הכסף מלמדת שיבמה חמורה מאישה, שכן אינה נקנית בכסף, והדבר מלמד שקשה לקנותה. על כך אומר רב אשי, כי אם נשווה בין יבמה לאישה על מישור הזיקה, נגלה שיבמה דוקא קלה מאישה, שהרי היא זקוקה ועומדת ואישה אינה זקוקה ועומדת.

פירוש זה לפירכא של רב אשי מעמיד אותה כמקבילה לפירכא של הברייתא. זו גם זו פורכות את הקל וחומר על ידי הצבת מישור השוואה חדש, היוצר יחס הפוך בין המלמד ללמד. לפיכך, גם הפירכא של רב אשי היא פירכא התוקפת את ההנחה הראשונה של הקל וחומר, זו התולה את ההבדלים בין המשבצות של מישור השוואה בהבדלים שבין שמות העמודות. במקרה שלפנינו: ההנחה הראשונה היא, כי ההבדל בין משבצת "יבמה בכסף" לבין משבצת "אישה בכסף", נובע מן ההבדל שבין "יבמה" ל"אישה". כנגד הנחה זו טוען

רב אשי, כי מישור קידושי כסף אינו יעיל לשם השוואה בין יבמה לאישה בדרך לחשיפת תוכן ההבדל המהותי ביניהן, שכן יבמה כבר עברה פעם אחת קידושי כסף, שהותירו את רישומם בצורת זיקה ליבם!

בשלב זה מתבקשת השאלה הבאה: אדרבה, העובדה שהיבמה זקוקה ועומדת היא ההבדל בין יבמה לאישה, והבדל זה אכן נחשף לאור ההשוואה על מישור קידושי כסף! כיוון שכך, פירכתו של רב אשי כלל אינה פירכא: מאחר ויבמה זקוקה ועומדת, ואין בכוחם של קידושי כסף להשלים את קידושיה, כיצד נסביר את העובדה שבכוחו של הכסף לקדש אישה, הצריכה לקידושין שלמים, הכוללים גם את החלק שהיבמה אינה צריכה לו עוד? אין זאת אלא, שלשם קידושי אישה די במעשה קידושין מועט! בכך נחשף אף ביתר שאת ההבדל המהותי בין אישה ליבמה, וניתן לממש הבדל זה על מישור ההיסק, מישור קידושי ביאה, ולומר, כי אם יבמה מתקדשת בביאה, ודאי שאישה תתקדש בביאה! שאלה זו מציגים התוספות:

וא"ת, הלא אין מועיל לה זקיקתה לענין כסף, וא"כ כל זה אכניס בקל וחומר ונימא הכי: ומה יבמה, שאע"פ שהיא זקוקה ועומדת אין נקנית בכסף ונקנית בביאה, אשה, שאינה זקוקה ונקנית בכסף, אינו דין שנקנית בביאה, ולא יזיק לה מה שאינה זקוקה! דכי האי גוונא צריך לומר פרק כיצד הרגל (ב"ק דף כה)...
תוספות, קידושין ד, ב; ד"ה 'מה ליבמה'

התוספות טוענים, כי זו בדיוק הסיבה לכך, שהקל וחומר של ר' טרפון אודות קרן ברשות הניזק, עומד על תילו, וכמו שראינו לעיל: מאחר ורגל היא היזק שכיח מקרן, כיצד ניתן להסביר את העובדה, שהרגל פטורה ברשות הרבים ואילו הקרן חייבת? אין זאת אלא, שהמחייב של תשלומי רגל הוא כה קלוש, עד כי די בכך שהנזק נעשה ברשות הרבים כדי לפטור לגמרי! בכך נחשף ביתר שאת ההבדל המהותי בין קרן לרגל, וניתן לממש אותו במישור רשות הניזק: אם ברשות הניזק די בנזק רגל כדי לחייב נזק שלם, ודאי שנזק קרן מחייב שם נזק שלם!

בקצרה נוכל לומר, כי כאן מקשים התוספות את אשר הקשינו לעיל (סוף אות ג): מהם המקרים בהם מישור השוואה חדש, המנוגד למישור ההשוואה של הקל וחומר, פורח את הקל וחומר, ומהם המקרים בהם כוללים את מישור ההשוואה החדש עם המקורי, ונמנעים מפירכא?

פירושי התוספות לפרכת רב אשי

התוספות מיישבים קושייתם, ואלה דבריהם:

ונראה לר"י דהכי פריך: שכן זקוקה ועומדת לביאה, כלומר: שעיקר מצותה להקים לאחיו שם הילכך נקל לה להקנות בביאה יותר מאשה.
שם

ר"י מציע ביאור חדש למונח 'זקוקה ועומדת'. לדבריו, הוראת המלה 'זקוקה' אינה 'זיקת יבום', היינו הקשר בין היבם ליבמה קודם היבום, אלא מלה נרדפת למלה 'צריכה'. טענתו של רב אשי היא, שכאשר חידשה התורה את דין היבום, היא לא אמרה שהיבמה צריכה להתקדש ליבם, ושקידושין אלו ייעשו בביאה. חידוש התורה הוא שהיבמה אינה צריכה כלל להתקדש אלא זקוקה (=נזקקת) למעשה ביאה של היבם. מעתה, עצם ההנחה של הברייתא, כי ניתן להשוות בין קידושי יבמה לקידושי אישה – היא הנחה שאינה מבוססת. הפירכא של רב אשי אינה תוקפת את ההשוואה בין יבמה לאישה על מישור קידושי כסף, אלא את עצם ההשוואה בין יבמה לאישה!

אם נשוב להצגה המקורית של הקל וחומר (טבלא ה') נגלה, כי לפי ר"י הפירכא של רב אשי כלל אינה תוקפת את ההנחה הראשונה – השוואה בין העמודות, אלא את ההנחה השנייה – הזכות לעבור ממישור ההשוואה למישור ההיסק: אכן, במישור בשלב הראשון ניתן להשוות בין כסף לביאה על מישור היבמה. אולם כיוון שיבמה זקוקה דווקא לביאה ואילו אישה – לקניין, לא ניתן להשתמש במסקנות ממישור ההשוואה במישור ההיסק, משום ששני המישורים עוסקים בנושאים הלכתיים שונים!

עתה נשים לב לסגנון השונה של הפירכות, זו של הברייתא וזו של רב אשי. הברייתא אומרת: 'אמה העבריה תוכיח', ואילו רב אשי אומר: 'מה ליבמה שכן זקוקה ועומדת', ולא עוד אלא שהוא מדגיש כי 'מעיקרא דדינא פירכא'. לאור דברינו ברור מדוע רב אשי אומר כי הוא מציג פירכא 'מעיקרא דדינא': הפירכא של רב אשי תוקפת את נשמת אפה של מידת קל וחומר (עליה הצביע הרב מיכאל אברהם) – הזכות לעבור ממישור ההשוואה למישור ההיסק. הברייתא, לעומתו, אינה תוקפת את הקל וחומר כהליך ראוי, אלא טוענת ש(לכאורה) לא נבחר מישור השוואה מתאים. נוכל לומר, כי לא בכדי הברייתא משתמשת במונח 'תוכיח', ואילו רב אשי אינו אומר 'זיקה תוכיח', אלא 'מה ליבמה שכן זקוקה'; ועתה נוכל לכנות את הפירכא על מישור ההשוואה בשם 'פירכת 'יוכיח'', ואילו את הפירכא על עיקר הקל וחומר בשם 'פירכת 'שפן'".

נעבור עתה לתירוץ נוסף של התוספות:

וה"ר אלעזר משזנ"א פ"י: שכן זקוקה ועומדת, שביאה זו אינה עושה אלא גומרת קדושי ראשון, ומשום דאשכחן ביאה גומרת לא נאמר שתקנה תחלת קנין.

שם

נראה, כי ה"ר אלעזר הולך בדרך דומה לזו של ר"י, אלא שהוא אינו מוכן לפרש את המלים 'זקוקה ועומדת' בדרך שפירשן ר"י, ולדעתו יש לפרשן בהתייחס למונח 'זיקה', מונח היסוד של מעמד היבמה. עם זאת, גם לשיטתו הפירכא של רב אשי תוקפת את עצם ההשוואה בין יבמה לאישה. רב אשי טוען שקידושין מורכבים משני חלקים נפרדים: תחילת קידושין וגמר קידושין. 'יבמה זקוקה ועומדת', היינו, היא עומדת במצב שלאחר תחילת קידושין, קודם גמר הקידושין. אישה, לעומתה, עומדת קודם תחילת קידושין. מעתה, אם נשוב להצגה המקורית של הקל וחומר (טבלא ה') יתברר, כי לא ניתן לעבור ממישור היבמה למישור הכסף. מישור היבמה עוסק בגמר קידושין, ואילו מישור האישה עוסק בתחילת קידושין, ולא ניתן לממש מסקנות מנושא הלכתי אחד בנושא הלכתי אחר. שוב, לפנינו פירכא מעיקרא דדינא, ועם פירכא כזו לא ניתן להתמודד על ידי הכנסתה לקל וחומר.

ה. סוגי פירכות – שלושה שהם שניים

- לאור האמור עד עתה נראה, כי ישנם שלושה סוגי פירכות, אך הם למעשה שניים:
- א. "פירכת 'וכיח'" או "פירכת שורה": פירכא זו תוקפת את הבחירה במישור ההשוואה כמישור הראוי להבחנה בין העמודות, כלומר: מתייחסת לתקפותה של השורה הראשונה, מישור ההשוואה.
 - ב. "פירכת עמודות": פירכא זו תוקפת את עצם האפשרות להציב את שתי העמודות על מישור אחד כלשהו. השמות של שתי העמודות הם שמות בלתי ניתנים להשוואה כלל.
 - ג. "פירכת 'שכן'" או "פירכת שורות": פירכא התוקפת את עיקרא דדינא, את הזכות לעבור משורה א' לשורה ב', ממישור ההשוואה למישור ההיסק¹².

12. הרב מיכאל אברהם טען, שמעבר זה הוא חידוש בכל מקרה, שכן אינו מבוסס לוגית. אנו טוענים, כי הסברא ההלכתית, הקושרת את שני המישורים לנושא הלכתי אחד, היא המבססת את המעבר, אף כי לא משיקולי לוגיקה, ולכן אם הסברא נדחית – נפרך הקל וחומר.

ברור, כי פירכא ב' ופירכא ג' הן פירכות שקולות, שכן אם טוענים שלא ניתן להשוות בין העמודות, ואחר כך מחליפים את הקל וחומר, מתברר שבהצגה המוחלפת לא ניתן לעבור משורה לשורה, ומתברר שגם פירכא ב' היא פירכא מעיקרא דדינא!

לאור העמדת שני סוגי הפירכות ניתן לראות, כי האפשרות לדחות פירכא על ידי הכנסתה לתוך הקל וחומר אינה אפשרית אלא אם מדובר בפירכא מן הסוג הראשון, היינו פירכא שאינה מעיקרא דדינא. בפירכא מעיקרא דדינא, פירכת 'שפן', הקל וחומר מאבד את הבסיס הסברתי שלו, ושוב אינו קיים כלל. אכן, הצעת התוספות בבבא קמא לפרוך את הקל וחומר לגבי קרן ברשות הניזק על ידי הטענה כי רגל חמורה יותר עקב שכחותה, אינה פירכא מעיקרא דדינא, ולכן ניתן לדחותה על ידי הכנסתה לקל וחומר. אולם הפירכא של רב אשי לגבי קידושי ביאה היא פירכא מעיקרא דדינא, וכפי שראינו, אין אפשרות להימנע ממנה על ידי הכנסתה לקל וחומר.

נשוב לדברי התוספות בבבא קמא. התוספות טענו, כי אם יש פירכא על הקל וחומר בהצגתו האחת, הקל וחומר כולו נדחה, ואף שבהצגתו המוחלפת הפירכא אינה קיימת¹³. לאור מה שכתבנו, הדברים נהירים וברורים: אם הפירכא היא פירכת עמודות (פירכת 'שפן'), היינו הצגת העמודות כבלתי תלויות ולפיכך בלתי ניתנות להשוואה, החלפת מצב הקל וחומר יוצרת שני מישורים בלתי תלויים, כך שלא ניתן להעביר מסקנות מזה לזה. לעומת זאת, פירכת 'יוכיח', התוקפת את שורת ההשוואה אך לא את התלות בין העמודות, עשויה להתבטל על ידי החלפת מצב הקל וחומר. נראה זאת בעזרת הטבלאות הבאות:

המצב המקורי:

טבלא ז'	המלמד	הלמד	
	א	ב	
מישור השוואה A:	-	+	1
מישור ההיסק:	+	?	2
מישור השוואה B:	+	-	3

מישור השוואה A הוא מישור ההשוואה המקורי, ומישור השוואה B הוא מישור הפירכא, הבא להראות כי אין להשוות בין א' לב' על מישור A. יש לזכור, כי פירכא זו אינה טוענת שאין בסיס להשוואה בין א' לב', ולכן ניתן להחליף את הקל וחומר ולקבל שני מישורים תלויים, א', וב', אשר ניתן להעביר מסקנות מזה לזה:

13. ראה לעיל אות ג, לפני הערה 10.

מלמד B	הלמד	מלמד A	טבלא ח'
3	2	1	
+	+	-	א
-	+	+	ב

מישור ההשוואה:
מישור ההיסק:

לאחר ההחלפה, מישור ההשוואה החדש אכן מצביע על חומרא של הלמד ביחס ל-A, וזאת למרות שהוא אינו מצביע על חומרא בלמד ביחס ל-B. המסקנה ממישור ההשוואה היא, אפוא, שהיחס בין הלמד ל-B אינו ידוע, ולכן במישור ההיסק נוכל להתעלם מממד B, ולהשתמש רק בהשוואה בין הלמד ל-A, ואף אם יתברר שהיחס בין הלמד לבין B במישור ההיסק אינו שווה לזה שבין הלמד לבין A.

בהווא אמינא של התוספות בבבא קמא, לא הוצבה עדיין ההבחנה בין פירכת 'יוכיח' (שורה) לבין פירכת 'שכן' (עמודות/שורות), ולפיכך סברו התוספות כי אם מצינו פירכא על מצב אחד של הקל וחומר – הקל וחומר כולו נפרך אף על פי שהפירכא אינה משמעותית ביחס למצבו המוחלף. במסקנה, משהוצבה הבחנה זו בין סוגי הפירכא, מתברר כי הצעת התוספות היא פירכת שורה, כך שניתן להכניס את ההשוואה בין רגל לקרן על מישור השכיחות, לתוך הקל וחומר, ולמנוע את פירכתו. אכן, הגדרתה של הפירכא של התוספות כפירכת שורה באה לידי ביטוי בכך שכאשר מציגים את הקל וחומר כקל וחומר מרשות לרשות (ראה טבלא ג') על מישור הרגל, הפירכא ממישור השכיחות נעלמת!

1. סיכום (ביניים)

ראינו, כי החידוש הגדול במידת קל וחומר הוא המעבר ממישור ההשוואה למישור ההיסק. אין אפשרות לצדק מעבר זה בדרך לוגית טהורה כמהלך דדוקטיבי, כפי שכבר הראה הרב מיכאל אברהם, אולם יש אפשרות לצדק מעבר זה לאור ההגיון התורני, היינו – עולם הסברא ההלכתית. טענתנו היא, שתפקידו העיקרי של מישור ההשוואה הוא לבחון שני מצבים הלכתיים דומים לאור המצע ההלכתי המשותף להם, כך שניתן יהיה לנסח סברא הלכתית העומדת ביסוד ההבחנה שבין שני המצבים המשווים. סברא זו משמשת את הדרשן כדי להסיק הלכה חדשה על מישור ההיסק.

תיאור זה של הקל וחומר כמהלך סברתי ביסודו, מצביע על שלוש דרכים לפרוך קל וחומר. האחת – טענה כי המצע שנבחר לשם השוואה בין המצבים ההלכתיים – אינו מצע מתאים. השנייה – טענה כי שני המצבים המשווים כלל אינם בני השוואה. השלישית –

טענה כי מישור ההיסק הוא נושא הלכתי שונה מזה המהווה מישור השוואה, כך שהסברא העולה על מישור ההשוואה אינה ניתנת ליישום במישור ההיסק. עם זאת, לאור האפשרות להחליף את מבנה הקל וחומר, מתברר כי פירכא מן הסוג השני ופירכא מן הסוג השלישי הן למעשה אותה פירכא, שכן המישורים השונים עשויים למצוא עצמם כמצבי השוואה שונים, ולהפך, כך שהטענה כי מישורי ההשוואה הם שונים ואין להעביר סברא ממישור למישור, במצב המוחלף תהפוך טענה זו לטענה, שהמצבים השונים אינם בני השוואה.

שתי הבנות נוספות מתבררות מן האמור, ושתיהן נוגעות לדברי התוספות. האחת – הצעת התוספות במקומות שונים להימנע מפירכא על ידי הכנסתה לקל וחומר אינה אפשרית, אלא אם מדובר בפירכא התוקפת את בחירת מישור ההשוואה על ידי הצגת מישור השוואה חילופי. השניה – פרכת 'יוכח' על מצב אחד של הקל וחומר אינה פורכת בהכרח את הקל וחומר, ויתכן כי החלפתו מונעת את הפירכא. אולם פרכת 'שכן' היא פירכא מוחלטת, ודי בכך שהיא פורכת את הקל וחומר במצבו האחד, כדי שהקל וחומר כולו יאבד את בסיס עמידתו.